

ТОРГОВЕЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УРСР В УМОВАХ “ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ” 1937-1938 РОКІВ

Аналізується торговельна діяльність споживчої кооперації в умовах “великого терору” 1937-1938 рр. і розглядаються політичні репресії проти працівників кооперативних установ та організації УРСР.

Ключові слова: споживча кооперація, структурні реформи, товарообіг, політичні репресії, кадровий потенціал.

Rekrut V.

TRADING ACTIVITY OF CONSUMERS’ COOPERATIONS OF UKRAINIAN SSR DURING THE “GREAT TERROR” OF 1937-1938

In the article it is analyzed trading activity of Consumer’s Co-operation during the “great terror” of 1937-1938. It is also highlighted political repressions against the employees of Consumers’ Co-operation entities of Ukrainian SSR.

Keywords: Consumer’s Co-operation, structural reforms, trade turnover, political repressions, human resources.

Завдяки наполегливій праці істориків та громадськості протягом останніх років значно поглибилося наукове осмислення жахливих подій 30-х рр. ХХ ст. в Україні. Вітчизняні вчені досліджують причини здійснення державного терору керівництвом СРСР і продовжують аналізувати вплив репресій на різні сфери життя суспільства. Період “великого терору” (1937-1938 рр.) позначився таким сплеском масштабних репресій, що вчені приділяли і приділяють трактуванню цих трагічних подій найпильнішу увагу. Проте все більше дослідників звертається до маловивченої тематики, зокрема до визначення впливу політичних репресій на економічний розвиток України.

На жаль, діяльність споживчої кооперації УРСР у другій половині 30-х рр. в сучасній історіографії висвітлена надто мало. Крім спільних праць істориків, економістів та практиків кооперації, зокрема колективної монографії “Історія кооперативного руху”¹ й “Історія споживчої кооперації України”², ці питання ніхто не розглядав. Водночас в існуючих дослідженнях торговельна діяльність споживчої кооперації у роки “великого терору” висвітлена без глибокого вивчення структурних змін та особливостей тогочасної економічної і кадрової політики більшовицької влади.

Метою цієї розвідки є спроба проаналізувати торговельну діяльність споживчої кооперації в умовах “великого терору” та визначити вплив політичних репресій на кадровий потенціал кооперативних установ й організацій України.

Зазначимо, що після зміщення у кінці 1936 р. В. Кузьменка з посади голови президії Укоопспілки, на його місце в січні 1937 р. Політбюро ЦК КП(б)У призначило І. Гаврилова, який до цього очолював облвиконком Дніпропетровської області³. Перед новим керівником ВУКСу постали декілька проблем, які, на його думку, стримували економічний розвиток системи та негативно впливали на ефективну господарсько-фінансову діяльність низової мережі спілок. Зокрема, нового керманіча не влаштувала робота апарату Укоопспілки в умовах тих завдань, які визначалися для нього постановою РНК УСРР і ЦК КП(б)У “Про організаційну структуру і штати спілки споживчих товариств України” від 31 жовтня 1935 р.⁴. Нагадаємо, що згідно з вищезазначеною директивою Укоопспілка не мала права проводити господарську діяльність, а її функції зводилися до організаційно-статистичної роботи. Тому дуже швидко виявилось, що без гуртових баз і господарських організацій республіканського масштабу структурні підрозділи обласного та районного рівнів відчували значні труднощі реалізації торговельно-закупівельних операцій, а саме: у справі забезпечення потреб роздрібною мережею і призвели до провалу виконання планових завдань 1936 року. Також виникли невідповідності у питаннях концентрації та збуту закуплених у населення сільгосппродукції і вторинних сировинних ресурсів. З метою ліквідації недоліків президія ВУКСу порушила клопотання перед керівництвом Центроспілки про повернення до попередньої схеми діяльності управлінь Вукоопспілки та відновлення її гуртової торговельно-заготівельної роботи. З цього приводу 20 квітня 1937 року голова президії Центроспілки І. Зеленський надіслав листи Й. Сталіну і С. Косіору, в яких повідомляв про можливість передачі на баланс Укоопспілки баз та установ, що організовувалися в Україні в 1936 р. і належали центру. Зокрема, передбачалося передати базу металовиробів і госптоварів у Дніпропетровську, в Харкові – базу галантерейних і трикотажних виробів, в Одесі – базу бакалійних товарів та у Києві – базу з торгівлі лісом і господарським реманентом. Крім того, Центроспілка готова була передати власну Українську контору із заготівель сільгосппродукції та сировини. Звертаючись до С. Косіора з проханням підтримати пропозицію перед генсеком, І. Зеленський наполягав на поверненні правління ВУКСу функцій щодо вирішення господарських задач⁵.

Вочевидь, аргументи голови Центроспілки та підтримка з боку першого секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора переконали Й. Сталіна, і тому вже у кінці квітня Раднарком СРСР ухвалив постанову такого змісту: “1. Дозволити Укоопспілці, поряд з планово-організаційними функціями, здійснювати гуртову торговельно-закупівельну роботу. 2. Погодитися із пропозицією Центроспілки про передачу Укоопспілці українських баз торгових об’єднань”⁶.

Безперечно, реорганізація діяльності апарату Укоопспілки посилювала його вплив на роботу відновлених республіканських гуртових баз, сприяла концентрації та рівномірному розподілу товарних ресурсів між облспоживспілками і районними об’єднаннями.

На думку І. Гаврилова, господарсько-фінансова діяльність споживчої кооперації УРСР відчутно стримувалася відсутністю районних споживчих спілок (далі: РСС) у структурі кооперативних організацій в округах Київської і Вінницької областей та Молдавської АРСР. Така ситуація виникла внаслідок прийняття постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 вересня 1935 року “Про роботу споживчої кооперації на

селі”⁷, яка забороняла існування райспоживспілок у складі утворених окружних споживчих спілок (далі: ОкСС). Ішлося про утворення ОкСС як основної ланки організаційно-господарської роботи в прикордонних округах України, зокрема Кам’янець-Подільського округу, до складу якого входило 9 районів, Могилів-Подільського – 6, Проскурівського – 9, Шепетівського – 10, Житомирського – 7, Коростенського – 9, Новоград-Волинського – 5 і Молдавської АРСР – 14, де райспоживспілок не існувало, а обслуговування ССТ здійснювалося силами окружних кооперативних установ й організацій⁸. Підсумки 1936 року засвідчили, що ОкСС були неспроможними організаційно охоплювати від 80 до 140 ССТ, які діяли в кожному районі. Крім того, представники товариств змушені були їздити за товарами на бази, долаючи від 40 до 80 км, що також призводило до значних витрат та незадовільного товарозабезпечення роздрібною мережі. Як наслідок, у тих районах Вінницької області, де існували райспоживспілки, план товарообігу за 1936 р. виконувався на 102 %, а ОкСС спромоглися виконати завдання лише на 92 %, водночас витрати обертання становили у райспоживспілках 3 %, а в окрспоживспілках – 3,6 %⁹. Головною проблемою, на думку голови президії, було те, що районні партійно-радянські органи не мали змоги сприяти діяльності ССТ, позаяк відсутність районної ланки позбавляла їх здійснення керівництва для розгортання радянської торгівлі в цих регіонах. Всі аргументи і відповідні розрахунки І. Гаврилов 10 травня 1937 року виклав у доповідній записці на ім’я секретаря ЦК КП(б)У М. Хатаєвича і порушив клопотання про надання дозволу на організацію 63 РСС з торговими функціями і 6-ти без них у всіх округах Вінницької і Київської областей та Молдавської АРСР¹⁰. Колишній колега І. Гаврилова по роботі в Дніпропетровську М. Хатаєвич підтримав прохання, але для обговорення питання на Бюро ЦК КП(б)У доручив вивчити з цього приводу думку обкомів і окружкомів¹¹.

Однак арешт у червні 1937 року І. Гаврилова¹², а згодом і М. Хатаєвича міг завадити втіленню цих слушних пропозицій у життя. Разом з тим, можна припустити, що порушене головою президії ВУКСу питання все ж таки на вищому рівні обговорювалося, адже під час чергової адміністративно-територіальної реформи восени 1937 року, округи ліквідувалися і районна структура споживчих спілок відновлювалася. Дійсно, згідно з постановою ЦВК СРСР від 22 вересня 1937 року в Україні відбувся поділ Харківської області на Харківську і Полтавську, Київської – на Київську і Житомирську, Вінницької – на Вінницьку і Кам’янець-Подільську та Одеської – на Одеську і Миколаївську області. Також у складі новоствореної Житомирської області ліквідувалися Житомирський, Новоград-Волинський і Коростенський округи, а на Поділлі припинили існувати Кам’янець-Подільський, Могилів-Подільський, Проскурівський та Шепетівський¹³.

На місце арештованого І. Гаврилова Політбюро ЦК КП(б)У призначило М. Макеєнка і затвердило кандидатури ще двох членів президії Вукоопспілки, зокрема С. Вайсмана (він же керівник заготконтори Укоопспілки) та І. Скотаренка (він же начальник управління підготовки кадрів, попередньо звільнений із посади голови Оболонської РСС)¹⁴. ЦК КП(б)У і нове керівництво ВУКСу при формуванні органів управління і контролю споживчої кооперації в Житомирській, Кам’янець-Подільській, Миколаївській і Полтавській спілках стикнулися з певними труднощами, обумовленими неукомплектованістю кадрового персоналу, відсутністю адміністративних та складських приміщень та вкрай обмеженими обіговими коштами. Так, Житомирський обком партії в листопаді 1937 р. змушений був втрутитися у процес організації райспоживспілок в районах і звернувся з проханням до ЦК КП(б)У і РНК

УРСР про виділення 450 тис. крб. для поповнення обігових коштів новоутворених спілок. Водночас у категоричній формі обком зобов'язував торгвідділ у 3-денний термін укомплектувати організаційне бюро облспоживспілки, яке до того часу ще до роботи не приступило¹⁵. Принагідно зазначимо, що майже 5 місяців керівництво України не могло підібрати гідної кандидатури на посаду голови оргбюро Житомирської ОСС, і лише в лютому 1938 р. Секретаріат ЦК КП(б)У зупинився на особі члена партії з 1928 р. Дмитра Христофоровича Станева¹⁶, що мав кооперативного стажу 5 років і, як згодом виявилось, організував ефективну діяльність кооперативних установ й організацій області¹⁷.

Напруженою психологічною атмосферою характеризувалися заходи щодо організації Кам'янець-Подільської облспоживспілки. На долю призначеного керівника оргбюро ОСС Тимофія Степановича Профатилова випали значні випробування, пов'язані з відсутністю достатньої матеріально-технічної бази для товарного постачання й обслуговування населення, а також розгортанням політичних репресій з боку органів НКВС¹⁸. Саме у цей час під безпосереднім керівництвом нового Наркома внутрішніх справ України І. Леплевського в Україні відбувалося розгортання гучної справи так званої "Буржуазно-націоналістичної антирадянської організації колишніх боротьбистів"¹⁹. Серед заарештованих опинився голова президії Укоопспілки В. Кузьменко, якого під тиском нестерпних тортур "енкевеесівці" змусили "зізнатися" у "шкідництві" і "зміцненні" системи споживчої кооперації "націоналістичними" кадрами. З цією метою він начебто "розмістив" в апараті Укоопспілки й органах різних облспоживспілок "вірних" йому людей, зокрема керівників Кам'янець-Подільської та Проскурівської ОкСС Р. Кірка і В. Сердюка²⁰. Голова ВУКСу також підтвердив, що "підтримував" кооператорів-троцькістів у Вінницькій області та Молдавській спілці споживчих товариств (УМЧЕКО) І. Мондруса, А. Хаїта, В. Горловського, А. Баканурського, А. Файна²¹.

Враховуючи приналежність Поділля до прикордонної території, де розташовувався значний проміжок кордону з буржуазною Польщею, керівництво республіки надавало неабиякого значення стану торговельного обслуговування тамтешнього населення. Зокрема, у визначених РНК УСРР 156 "любових" селах 23 прикордонних районів заборонялося проводити децентралізовані заготівлі, роздрібна мережа отримувала додаткові товарні ресурси, в цих поселеннях вживалися інші заходи, спрямовані на мінімізацію поширення інформації та замовчування справжньої ситуації в Україні²². Тому в 1937 році, із загостренням політичних відносин із Польщею, кооперативна торгівля в цій зоні опинилася під прискіпливим контролем з боку ЦК ВКП(б) та, відповідно, органів НКВС. На початку 1937 року ЦК КП(б)У доручило відповідним органам провести перевірку стану справ у Шепетівському окрузі, на території якого розташовувалася найбільша частина державного кордону з сусідньою державою. На наше переконання, основною метою цієї акції стало завдання знайти підтвердження "компромату" на вищих посадових осіб УРСР П. Любченка, А. Хвилі, Ю. Войцехівського, В. Порайка, О. Триліського і В. Кузьменка, які, за "даними" чекістів, здійснювали "злочинну діяльність" під егідою "антирадянської націоналістичної терористичної організації"²³. Комісія без особливих зусиль виявила величезну кількість недоліків у реалізації директивних настанов ВКП(б), особливо в частині торговельного обслуговування населення, що, за висновком комісії, відбувалося внаслідок "шкідницької практики планування" щодо завезення товарів у прикордонні села²⁴.

Не краще складалася ситуація після утворення окремої Кам'янець-Подільської ОСС. Так, у IV кварталі 1937 року облспоживспілка виконала план товарообігу на 73,9 %, а окремі прикордонні спілки закінчили рік ще гірше. Зокрема, Базалійська РСС виконала завдання на 51,9 %, Сатанівська – на 58,6 %, Проскурівська – на 64,7 %, Деражнянська – на 65 % і Старо-Ушицька – на 66,5 %²⁵. Безперечно, в таких умовах голові правління облспоживспілки знадобилося максимум витримки і професіоналізму, аби не потрапити в цупкі лещата чекістів і виконувати всі завдання партійно-радянських органів щодо обслуговування населення форпостного краю, як у той час стали називати Кам'янець-Подільську область. До речі, Т. Профатилів працював на цій посаді до початку війни і загинув восени 1941 року в боях проти загарбників²⁶.

На теренах Полтавщини становлення обласної спілки також відбувалося в умовах соціально-економічної напруги. Призначеній голові президії Олені Іванівні Мітюриній не вдалося активізувати роботу товариств та їх спілок на виконання доведених завдань й тому план товарообігу за 1937 рік спілка виконала лише на 81 %. Як згодом зазначала О. Мітюриня, в справі виконання планів товарообігу і розгортання культурної радянської торгівлі можна було б досягти значно більших успіхів, "...коли б революційна пильність працівників кооперації була гостріша, коли була б своєчасно зірвана машкара з ворогів народу, які орудували в системі кооперації"²⁷.

Слід зазначити, що проблеми з розгортанням товарообігу і покращення якості радянської торгівлі постійно контролювало керівництво країни. Так, у квітні 1937 року Раднарком СРСР, мотивуючи успіхами в галузі промислового виробництва та достроковим виконанням планів II-ї п'ятирічки, оголосив про зниження роздрібних цін на промислові товари широкого споживання. Насправді високий рівень цін, незадовільна якість вироблених товарів і низький рівень купівельної спроможності населення призвели до того, що промислові підприємства працювали на склад, а торгівля вироблену продукцію своєчасно не реалізовувала. Так, у системі споживчої кооперації Дніпропетровщини на складах і базах лежали без руху застарілі, зіпсовані та неходові товари на суму понад 15 млн. крб. Полтавчани накопичили понадпланових товарних залишків на 13 млн. крб., зокрема у сховищах, а подекуди просто неба, зберігалися неякісна карамель, цигарки "Теніс" і "Яго", зіпсовані галантерейні товари і т. п. Як наслідок, кооперативні установи станом на 1 квітня 1938 року мали заборгованість перед поставниками в розмірі 4,4 млн. крб. та на 2 млн. крб. прострочених боргів перед банком²⁸. Загалом у системі споживчої кооперації СРСР осіла значна кількість неходових і залежалих товарів на величезну суму в 600 млн. крб., які, власне, "заморозили" обігові кошти товаропровідної системи. З метою зрушення покупної активності громадян уряд оголосив, що з 1 червня ціни на бавовняні, вовняні і льняні тканини пересічно знижуватимуться на 5-10 %. Взуття різного гатунку, парфуми, хутра, спортивні товари також дешевшали (залежно від асортименту) на 8-15 %. Наступне зниження цін запроваджувалося з 1 липня. У перелік товарів потрапили трикотаж, швейні вироби, галантерейні товари, меблі і шкільне приладдя, які дешевшали також на 5-15 %²⁹. Однак це зниження цін на добробут селянства відчутно не вплинуло, адже більшість названих товарів входила до так званої регульованої групи, які розподілялися для потреб держторгівлі, а для кооперативної мережі виділялися за залишковим принципом або для стимулювання хлібозаготівель. Ясна річ, що для селян за відсутності залишків урожаю 1936 р. здати хліб для отримання вкрай потрібних чобіт чи білизни виявлялося завданням нереальним.

Виконання планів товарообігу для споживчої кооперації у 1937 р. відбувалося виключно в межах економічної політики ВКП(б) щодо українського селянства, яка, на наше глибоке переконання, мала дискримінаційний характер. Так, значне зниження валового збору зерна врожаю 1936 року змусило Й. Сталіна вдатися до улюбленої практики годувати привілейовану частину населення країни за рахунок потреб українських селян. У таємній постанові ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про обмеження продажу борошна та печеного хліба, яка запроваджувалася на території Вінницької, Київської, Харківської, Чернігівської та деяких інших аграрних областей³⁰, зазначалося, що з 1 листопада 1936 року заборонялося в роздрібній мережі сільських магазинів продавати борошно вищого і першого гатунків та хлібобулочні вироби з них. Також обмежувався відпуск житнього печеного хліба не більше однієї буханки в одні руки. Така ситуація спричинила утворення біля магазинів величезних черг, а навесні 1937 р. примусила селян постійно вирушати в міста й там, якщо поталанить, придбавати декілька буханок хліба в місцевих торговельних закладах. У крайньому випадку селянам, щоб випікати хліб самотужки, доводилося купувати борошно на базарах втридорога, тобто викладати значні кошти. Так, якщо державні заготівельні ціни за кілограм збіжжя складали лише 10-12 коп.³¹, то на базарах, наприклад у Чернігові, протягом лютого-квітня 1937 року за 1 кг борошна потрібно було заплатити 1,56-1,75 крб., у Вінниці – 1 кг коштував 1,50-1,62 крб., у Харкові – 1,90-2,00 крб.³².

Про катастрофічну ситуацію з печеним хлібом для селян керівництво країни знало, але всі прохання про збільшення фондів хлібопечення наштовхувалися на категоричну відмову. Навпаки, керманічі СРСР вимагали всіляко розгорнути державні хлібозаготівлі, при цьому дозволяли використовувати для власних потреб не більше 20 % від додатково закупленого хліба³³. В контексті цих вимог РНК УРСР і ЦК КП(б)У направили на адресу обкомів телеграму, де вказувалося на незадовільну роботу споживчої кооперації, яка “останні три місяці фактично занехала хлібозаготівлі та ніякої роботи не проводить”. Більше того, П. Любченко і С. Косіор вимагали від секретарів райпарткомів та голів райвиконкомів самим взятися за цю роботу та примусити споживчу кооперацію активізувати хлібозаготівлі. “Врахуйте, – зазначалося у телеграмі, – додаткових хлібних фондів ... не буде”³⁴. Зрозуміло, що під тиском партійно-радянських органів кооперація намагалася розгорнути заготівлі. Однак гіркий досвід голодомору 1932-1933 рр. та чутки про війну всіляко стримували селян від продажу хлібних запасів. Лише добрий урожай 1937 року дозволив ЦК ВКП(б), щоб з 1 вересня відмінити “лімітування продажу хліба в сільських магазинах та забезпечити безперебійну торгівлю хлібом як у місті, так і на селі”, а також виділити для торговельної мережі і хлібопекарських підприємств борошно всіх гатунків³⁵. Крім того, протягом наступного року РНК УРСР ухвалив спеціальні постанови від 07.03. та 07.07.1938 р. про торгівлю хлібом та накопичення й реалізацію борошна, але організаційні негаразди в системі споживчої кооперації призводили до перебоїв у забезпеченні населення хлібобулочними виробами та борошном різних гатунків. Так, у торгових підприємствах Житомирської ОСС Любарська і Потіївська РСС не торгували борошном взагалі, окремі пекарні споживспілки випускали продукцію низької якості та вузького асортименту³⁶. В крамницях “лобових” сіл Броніця і Серебря Кам'янець-Подільської ОСС під час перевірки навесні 1938 року були відсутніми борошно всіх гатунків, хліб печений, булочні та інші вироби³⁷. Аналіз архівних документів засвідчує, що споживспілки на місцях не зуміли належним чином використати скасування обмежень на торгівлю хлібобулочними виробами. Селяни, навчені гірким досвідом 1936-1937 рр., розраховували на виробництво хліба

в домашніх умовах і до послуг крамниць зверталися переважно для придбання кондитерських та булочних виробів. Відсутність можливостей для доставки широкого асортименту хлібобулочних і різноманітних кондитерських виробів із борошна призвела до того, що реалізація борошна і печеного хліба на селі не стала джерелом відчутного впливу на ситуацію з виконанням планів товарообігу. Майже всі спілки України завдання торговельного обслуговування сільського населення 1937 року не виконали, що у підсумку призвело до зриву загальних показників діяльності Укоопспілки. Так, у другому півріччі 1937 року кооперативна система ВУКСу виконала план лише на 79 % і недодала сільським споживачам товарів на 621 млн. крб. Також не дотримувалися контрольні цифри щодо відкриття сільмагів. Замість запланованих 1 514 одиниць на 1 січня 1938 року працювало 1 206. Не змінилася ситуація і в I кварталі 1938 року: з передбачених за планом 190 закладів відкрилося лише 17³⁸. Не покращилося обслуговування селян такими товарами, яких у другій половині 1937 – на початку 1938 рр. було достатньо. Йдеться про хліб печений, борошно, сіль, цукор, мило, махорку і т. п. Так, на початку 1938 року при перевірці торговельної мережі Одеської ОСС із обстежених 91 закладів сіль була відсутня у 32, цукор – в 5, кондитерські вироби – в 11, мило – в 6 і махорка в 5 крамницях. У Вінницькій ОСС під час перевірки борошно не продавали 155 крамниць, сіль – 88, цукор-рафінад – 71, махорку – 29 і мило – 47 торговельних закладів³⁹.

Значимо, що незадовільна ситуація в системі кооперативної торгівлі на селі у 1938 році стала більш прискіпливо контролюватися на найвищому державному рівні. Реагуючи на постанову квітневого Пленуму ЦК ВКП(б), Економічна рада при Раднаркомі СРСР організувала комісію для вивчення роботи споживчої кооперації. До списку в межах перевірки українських кооперативних спілок потрапила Дніпропетровська облспоживспілка. Без особливих зусиль комісія виявила величезну кількість різноманітних порушень і зловживань, які, власне, були характерними для всіх спілок республіки. Так, місцева промисловість і промкооперація Дніпропетровщини випускала товарів на 578 млн. крб. Однак кооперативні організації у 1938 році підписали угоди лише на 6 % від вказаного товарного обсягу. В області працювали артілі, які виробляли гудзики, шітки, жіночі валізи, гребінці і т. п., але ці товари кооператори завозили з Москви, Ленінграду та Києва⁴⁰.

Комісія виявила факти безгосподарності і навіть злочинного ставлення до збереження кооперативної власності. Зокрема, на складі Велико-Токмацької РСС просто неба “зберігалось” 289 т солі, яка перетворилася у суцільну брудну масу. Крім того, на складах інших спілок просто неба лежали різні товари на суму близько 1,5 млн. крб., у тому числі мило на 96 тис. крб., борошно на 72 тис. крб., велосипеди на 138 тис. крб., мануфактура на 52 тис. крб., вина на 80 тис. крб. тощо⁴¹.

Примітно, що у 1937-1938 рр. під впливом більшовицьких ідеологічних штампів в оцінці роботи споживчої кооперації, зокрема торкаючись негараздів у виконанні планових завдань, замість справжніх причин усі як один ставили на перше місце “шкідницьку роботу ворогів народу”, які начебто проникли у систему споживчої кооперації і скрізь вершили свою чорну справу. Власне, відбувалося наполегливе насадження думки, що всі проблеми з товарним забезпеченням лежали в площині шкідливої роботи керівництва спілок та їх організацій. Зокрема, у передовиці все-союзного журналу “Вопросы советской торговли” писали таке: “Люті вороги народу всіма способами добивалися зриву виконання планів товарообігу (в 1937 р. населенню не продано товарів на 6 млрд. крб.), всіляко заплутували планування товарообігу та облік, зривали мобілізацію товарних ресурсів і торгівельне будівництво, скоро-

чуючи мережу підприємств громадського харчування”⁴². У свідомості звичайних пайовиків формувалася впевненість, що держава й особисто Й. Сталін повсякденно піклується про потреби громадян, а от горе-керівники споживчої кооперації пиячать, розкрадають, приховують товари і тим шкодять подальшому поліпшенню їхнього життя. Тому виявлення “ворогів народу” і боротьба з ними на різних щаблях ієрархічної структури управління торгівлею, починаючи з центральних, обласних, районних рівнів і закінчуючи працівниками прилавків, стали головними завданнями громадян країни. У такій ситуації тривіальне головотяпство, недостатня кваліфікація або низький рівень морально-естетичного виховання кадрового потенціалу споживчої кооперації розцінювалися не інакше, як наслідок впливу “ворогів народу”, що орудували в середовищі працівників радянської торгівлі. Прикладом звичайного торговельного невігластва може стати “операція” з тригранними напилками в смт. Дашеві Вінницької області. Місцевий універмаг відправив на базу у Вінницю 600 напилків як “неходовий” товар. Їх закупила сусідня Іллінецька РСС і в один день продала на базарі в тому ж таки Дашеві⁴³. Або таке: в Кам’янці на Дніпрі на складі райспоживспілки довгий час лежали 500 бачків газових ламп без горілок, а в Нікопольській РСС – 300 горілок без бачків⁴⁴. Зрозуміло, що в нормальних умовах життя такі факти можна розцінити як звичайне головотяпство товаропровідного апарату. Проте в 1937-1938 рр. такі казуси торгівлі тягнули на кримінальну відповідальність за статтю “шкідництво”, а в окремих випадках розцінювалися чекістами як підрив економіки соціалістичної держави.

Аналіз тогочасної періодики свідчить, що ідеологам ВКП(б) вдалося організувати безпрецедентну пропагандистську кампанію щодо “викриття” та знищення так званих “антидержавних політичних блоків і центрів, шпигунсько-диверсійних і терористичних організацій” тощо. Поштовхом для розгортання пропагандистської істерії стала ідея Й. Сталіна щодо проведення в кожному регіоні відкритих публічних процесів, спрямованих на “підвищення революційної пильності” громадян. Так, 3 серпня 1937 року за підписом генсека на місця була відправлена директива про організацію “в кожній області по районах 2-3 відкритих показових процесів над ворогами народу – шкідниками сільського господарства, які пролізли в районні партійні, радянські і земельні органи..., широко висвітлюючи хід судових процесів у місцевій пресі”⁴⁵. Через місяць Й. Сталін уже вимагав провести аналогічну кампанію над “шкідниками”, які орудували в системі “Заготзерно”. У директиві чітко зазначалося: “розстріляти і опублікувати про це в місцевих газетах”⁴⁶. У жовтні надійшла нова директива, підписана Й. Сталіним і В. Молотовим, яка вимагала проведення в кожній республіці й області вже трьох-шести відкритих процесів. Для участі в судових засіданнях потрібно було залучати селянську масу і широко висвітлювати процеси у періодичних виданнях⁴⁷. Внаслідок цього вся країна розгорнула боротьбу за ліквідацію шкідницької діяльності на всіх рівнях суспільного життя. Не обминула ця практика і систему споживчої кооперації, заклади якої щоденно контактували зі споживачами й стали об’єктами прискіпливої уваги офіційних й неофіційних борців за дотримання правил радянської торгівлі. Тому на шпальтах періодичних видань постійно публікувалися критичні матеріали щодо діяльності кооперативних установ та висвітлювалися гучні судові процеси проти так званих “ворогів народу”, які орудували в країні. Зокрема, донецькі кооператори ліквідовували наслідки “злочинної діяльності” колишнього голови правління ВУКСу та керівника спілки В. Михайлика, який начебто входив до право-троцькістського центру в Україні та призначав відповідні кадри на всій території республіки⁴⁸.

Вінницькі кооператори публічно “каялись” і “таврували ганьбою” діяльність голови правління облспоживспілки І. Мондруса, який сам був троцькістом і, зібравши навколо себе команду однодумців, саботував завіз товарів у прикордонну зону, займався шкідництвом у сфері будівництва хлібозаводів тощо⁴⁹.

Кооперативна спільнота Київщини засуджувала “злочинні” справи правління ОСС на чолі з З. Русаковим, який, перебуваючи в лавах “троцькістів і буржуазних націоналістів”, “розвалював роботу споживспілки та засмічував її апарат”⁵⁰.

Чернігівські спілчани “викорчовували” залишки “злочинної зграї” на чолі з головою правління облспоживспілки З. Рабиновичем, який знав “...про факти розтрат, про сімейственість і кругову поруку” в низовій структурі райспоживспілок⁵¹. Ніхто не сумнівався, що під впливом його “шкідницької” діяльності в системі спілки сталися величезні розтрати і розкрадання кооперативної власності, які лише за 9 місяців 1937 року сягнули рекордної цифри 2 млн. 409 тис. крб.⁵².

Полтавчани боролися з наслідками “шкідництва зграї ворогів, шахраїв і злочинців” у складі Лук’яченка, Барановського і Шишко, які під прикриттям директора Морозова, голови групому профспілки Сокола та парторга Бойка орудували на місцевій міжрайбазі. Пильних кооператорів обурювало те, що ці керівники не мобілізували їх “...на рішучу боротьбу з ворогами народу, щоб до кінця виявити недоліки, викрити всіх ворогів та їх прихвостнів”⁵³.

Ідентичні інсинуації й схожі гучні процеси відбувалися в системі інших обласних споживспілок, де під керівництвом парткомітетів проводилися масові зібрання пайовиків, на яких обурені громадяни одноставно засуджували злочини викритих “ворогів народу” та ухвалювали резолюції про застосування проти них вищої міри покарання.

Всенародне обурення викликав процес над 21 учасником “право-троцькістського блоку”, що відбувався у Москві 2-13 березня 1938 року⁵⁴. Для споживчої кооперації він мав негативні наслідки, адже серед підсудних знаходився голова президії Центроспілки І. Зеленський. Висвітлення матеріалів процесу в засобах масової інформації всіх рівнів (від районних до центральних газет) спричинило неабиякий ажіотаж серед трудящих країни. Повсюди проводилися мітинги і збори, на яких учасники вимагали смертної кари на кшталт “собакам – собачу смерть” для всіх фігурантів справи. Розглядаючи матеріали допитів І. Зеленського, можна переконатися, що проти нього застосовувалися інтенсивні методи фізичного впливу й тому він визнавав себе винним у таких речах, як наприклад, підкидання цвяхів і скла у масло і знищення 50 вагонів яєць. Крім того, впадала у вічі відверта неповага до підсудних. Того ж таки І. Зеленського (мав вади зору) в ганебній формі ображали, називаючи “очкариком”, “провокатором і шпигуном”, “шкідником і диверсантом”, “обер-бандитом”⁵⁵.

Загалом гучний процес, власне, виконав завдання партії і “переконав” трудящих країни в тому, що всі негаразди у незадовільному торговельному обслуговуванні лежать у площині “шкідницької діяльності” “ворогів народу”, які орудували в цих організаціях. Як наслідок, “викриття злочинної діяльності” А. Розенгольця, М. Чернова, Г. Гринька та І. Зеленського, які мали причетність до зовнішньої та внутрішньої торгівлі, ще більше загострило увагу громадян до проблем товарного забезпечення. Засоби масової інформації наполегливо поширювали тези, що для негайного наведення порядку потрібно встановити контроль за торговельними і поставальницькими організаціями та викоринити з їх середовища “охвістя антирадянської зграї шкідників і реставраторів капіталізму”⁵⁶. Масла у вогонь підлила постанова ЦК

ВКП(б) від 11 квітня 1938 року, в якій споживча кооперація жорстко критикувалася за ігнорування потреб села, зокрема за незнання асортименту і небажання завозити товари до віддалених торговельних закладів. Як завжди, Й. Сталін вбачав вирішення цієї проблеми у кадровому зміцненні споживчої кооперації. У телеграмі, відправленій на місця 12 квітня за підписом генсека, вимагалось таке: «Вважати за необхідне для зміцнення органів Наркомторгу і Центроспілки і докорінного покращення їх роботи на периферії перекинути на роботу в торгівлю і кооперацію кращих комуністів. Зобов'язати ЦК нацкомпартій, крайкоми і обкоми організувати підбір кращих комуністів для роботи в торгівлі»⁵⁷. Ясна річ, що партійно-радянські органи розгорнули чергову чистку серед апарату товариств та їх спілок й організували кампанію висунення кращих комуністів, починаючи від посади продавців до членів правлінь усіх рівнів. Аналіз архівних документів засвідчує, що в процесі цих заходів система втратила значну частину кадрового потенціалу, який із різних причин не пройшов атестацію в парткомках, а на його місце висувалися віддані комуністи, але більшість таких, що ніколи в системі споживчої кооперації не працювали. Зокрема, на Житомирщині Базарський райком партії направив на посаду голови РСС члена ВКП(б) з 1926 року М. Юрчака, який раніше працював шофером і нічого спільного з кооперацією не мав⁵⁸. Баранівський РК КП(б)У у квітні 1938 року висунув 6 комуністів на кооперативну роботу, з яких лише двоє працювали в кооперації⁵⁹. Вінницький обком партії, провівши масштабну атестацію, затвердив на посадах лише 30 % колишніх голів правлінь райспоживспілок, а інші замінялися на висуванців із стахановців низової кооперативної мережі та працівників партійно-радянської номенклатури⁶⁰.

Загалом протягом 1937-1938 рр. у системі Укоопспілки відбулися кардинальні чистки керівного складу товариств та їх спілок, зокрема зміщено 3-х голів правління ВУКСу (В. Кузьменка, І. Гаврилова, М. Макеєнка), повністю оновлено склад президії органу. Протягом цих років також було репресовано керівників Вінницької (І. Мондрус), Дніпропетровської (Ш. Фрідман), Донецької (М. Михайлик), Київської (З Русаков), Одеської (Р. Брук), Харківської (О. Смелянський) та Чернігівської (З. Рабінович) ОСС⁶¹. Разом із ними постраждала переважна більшість членів правління цих організацій, переслідувалася значна кількість керівників районного рівня й окремих споживчих товариств. На жаль, вкрай обмежена джерельна база 1937-1941 рр. не дозволила нам встановити повні дані про масштаби більшовицьких чисток та політичних репресій проти кадрового потенціалу споживчої кооперації України. Сподіваємося, що зусиллями вітчизняних дослідників і науковців вдасться знайти і закарбувати в історичних літописах імена всіх кооператорів, що стали жертвами політичних репресій більшовицького режиму 30-х років ХХ ст.

Підбиваючи підсумки торговельної діяльності споживчої кооперації УРСР в 1937-1938 рр., слід зазначити, що протягом цього періоду робота кооперативних організацій протікала виключно в рамках, означених директивами вищих органів ВКП(б). У процесі адміністративно-територіальних та структурних експериментів щодо управління кооперацією, визначення її ролі та місця у соціально-економічному житті країни більшовицька влада обмежила функції кооперативних товариств та їх спілок до обслуговування населення виключно на селі. Водночас дискримінаційна соціальна політика щодо забезпечення селянства товарами повсякденного попиту та продукцією складного асортименту значно зменшувала можливості кооперативних закладів у задоволенні потреб сільських споживачів. Обмеження й подекуди відсутність хліба в роздрібній мережі сільських магазинів у першій половині 1937 року спричинили в багатьох селах сільськогосподарських областей України масове

недоїдання та локальний голод. Відміна директив щодо забезпечення селян хлібо-булочними виробами та борошном підвищеної якості, зниження цін на певну групу промислових товарів та інші заходи, спрямовані на поліпшення обслуговування сільського населення, кардинально не змінили різницю між містом і селом, залишили жителів сільських поселень серед категорії громадян, що мали обслуговуватися в останню чергу.

Зазначимо, що незначні доходи працівників споживчої кооперації та рівень корпоративної культури спричинили поширення негативних явищ, які довгий час тодішня влада не визнавала як породження соціалістичної системи господарювання. Навпаки, більшовицькі ідеологи декларували, що завдяки заходам партії й уряду вдалося зміцнити кооперативну дисципліну в системі Центроспілки та вберегти її від негативних явищ і зловживань нових, вихованих в дусі комунізму, кадрів⁶². Аналіз архівних документів та опублікованих матеріалів засвідчує, що саме в другій половині 30-х рр. XX ст. у системі кооперації розвинулися корупція, хабарництво, розтрати, крадіжки кооперативного майна тощо. Красномовним підтвердженням може стати динаміка розтрат і крадіжок в системі Центроспілки у 1936 – другій половині 1938 року. Якщо в 1936 році розікрали кооперативної власності на 216 млн. крб., то, за даними на червень 1938 року, ця сума складала вже 340 млн. крб.⁶³. Про масштаби зловживань у межах Центроспілки можна судити з того факту, що до рук горе-кооператорів потрапили кошти, які дорівнювали річному товарообігу Житомирської облспоживспілки (!). Аналогічні тенденції щодо зростання розтрат і недостач спостерігалися в системі Укоопспілки. Так, станом на 1 липня 1937 року їх нараховувалося на 24,4 млн. крб., а на 1 квітня 1938 року вони зросли до 31 млн. крб., тобто на 127 %⁶⁴. Згодом у масштабах країни втрати кооперативних установ і організацій становили сотні мільйонів карбованців і стали постійним явищем у діяльності радянської кооперації.

Отже, система Укоопспілки, намагаючись стрімкими темпами підвищувати рівень культури радянської торгівлі на селі, не встигала за доведеними більшовиками контрольними цифрами і протягом 1937-1938 рр. планів товарообігу не виконувала. До факторів, які стримували заплановані темпи розвитку товарообігу, на нашу думку, можна віднести наступні: а) влада контрольні цифри для товарообігу надто завищувала, ставлячи завдання зростання його щорічно на 20-30 %; б) виділення товарних ресурсів для кооперації за залишковим принципом призводило до “скидання” в її фонди товарів сумнівної якості за підвищеними цінами, які у кінцевому підсумку осідали на складах і полицях магазинів і участі у формуванні обсягів товарообігу не брали; в) система адміністрування та надмірної опіки з боку влади позбавляла гоміздку структуру управління споживчої кооперації мобільності, нівелювала прояви будь-якої комерційної ініціативи та підштовхувала кооперативний актив до штурмівщини, окомзамилування тощо; г) диспропорція між доходами жителів міст і сіл та невідповідність рівня зарплати працівників державних і кооперативних закладів торгівлі штовхали останніх на хибний шлях розтрат і недостач кооперативного майна, чим призводило до значної втрати економічної спроможності товариств та їх спілок; д) кадрова політика влади щодо кооперації вибудовувалася на принципі політичної доцільності без урахування рівня фахової підготовки та з допомогою політичних переслідувань тих, хто якимось чином мав причетність до інших політичних партій, крім ВКП(б), або був скомпрометованим зв’язками з “ворогами народу” та їх родичами.

Таким чином, протягом 1937-1938 рр. система споживчої кооперації продовжувала втрачати позиції в загальному торговельному комплексі країни, що призвело до невиконання планово-економічних показників діяльності і застосування з боку влади політичних репресій проти керівництва товариств та їх спілок. Більшовицька політика “великого терору” відчутно вдарила по кадровому потенціалу кооперативних установ та організацій, призвела до втрат кращих фахівців із питань галузевої діяльності та організаційно-кооперативної роботи і ще більше поглибила комунізацію працюючих у системі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ¹ *Бабенко С.Г., Галюк В.Г., Гелей С.Д.* та ін. Історія кооперативного руху. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1995. – 409 с.
- ² *Аліман М.В., Бабенко С.Г., Гелей С.Д.* та ін. Історія споживчої кооперації України. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 1996. – 383 с.
- ³ Галузевий Державний архів Служби Безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. П. – Спр. 40219. – Арк. 14.
- ⁴ Збірник законів і розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. – 1935. – № 47.
- ⁵ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 7166. – Арк. 1-2.
- ⁶ Там само. – Арк. 3.
- ⁷ Про роботу споживчої кооперації на селі // *Зоря*. – 1935. – № 226.
- ⁸ Державний архів Вінницької обл. (далі – ДАВіО). – ФП-136. – Оп. 9. – Спр. 256. – Арк. 13.
- ⁹ Там само. – Арк. 14.
- ¹⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 7166. – Арк. 5.
- ¹¹ ДАВіО. – Ф. П-136. – Оп. 9. – Спр. 256. – Арк. 15.
- ¹² ГДА СБУ. – Ф. П. – Спр. 40219. – Арк. 1.
- ¹³ Більшовицька правда. – 1937. – № 242.
- ¹⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 440. – Арк. 102-103.
- ¹⁵ Державний архів Житомирської обл. (далі – ДАЖО). – ФП-76. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 153.
- ¹⁶ ДАЖО. – ФП-76. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 33.
- ¹⁷ Там само. – Спр. 437. – Арк. 51-52.
- ¹⁸ *Васильчук М. П.* Крізь нашарування століття. – Хмельницький, 1997. – С. 57.
- ¹⁹ *Архієрейський Д.В., Бажан О.Г., Бикова Т.В.* та ін. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси / Відповід. ред. В. А. Смолій. – Київ: Наук. думка, 2002. – С. 465.
- ²⁰ ГДА СБУ. – Ф. П. – Спр. 38466. – Арк. 185.
- ²¹ Там само. – Арк. 129.
- ²² ДАВіО. – Ф. Р-2700. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 334-334 зв.
- ²³ *Рекрут В.П.* З хроніки “великого терору”: доля подолянина В.Д. Кузьменка // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. – Вип. 16. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2009. – С. 143.
- ²⁴ ДАВіО. – Ф. Р-2700. – Оп. 2. – Спр. 710. – Арк. 214.
- ²⁵ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 31765. – Арк. 140.
- ²⁶ *Васильчук М. П.* Крізь нашарування століття. – Хмельницький, 1997. – С. 60.
- ²⁷ *Мітюрин О.* Ширше розгорнути товарообіг // *Більшовик Полтавщини*. – 1938. – № 52.
- ²⁸ *Ефимов И.* Добитись коренного улущення торговлі на селе // *Вопросы советской торговлі*. – 1938. – № 4-5. – С. 24.
- ²⁹ Про зниження цін на промислові товари широкого вжитку // *Більшовик Полтавщини*. – 1937. – № 102.
- ³⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 7164. – Арк. 103.
- ³¹ *Кагарлицкий П.* Хлебозакупки 1935/1936 г. // *Советская торговля*. – 1936. – № 6. – С. 49.
- ³² Там само. – С. 52.
- ³³ ДАВіО. – Ф. П-136. – Оп. 9. – Спр. 256. – Арк. 2.
- ³⁴ Там само. – Арк. 16.

- ³⁵ Там само. – Арк. 103.
- ³⁶ ДАЖО. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 201-202.
- ³⁷ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 31765. – Арк. 141.
- ³⁸ Там само. – Арк. 137, 139.
- ³⁹ Там само. – Арк. 140.
- ⁴⁰ *Крылов С.* О работе потребительской кооперации // Вопросы советской торговли. – 1938. – № 7. – С. 22.
- ⁴¹ Там само. – С. 26.
- ⁴² Работать по-большевистски [ред. ст.-тя] // Вопросы советской торговли. – 1938. – № 3. – С. 15.
- ⁴³ Навести большевистский порядок в сельской торговле [ред. ст.-тя] // Вопросы советской торговли. – 1938. – № 4-5. – С. 9.
- ⁴⁴ Ефимов И. Добиться коренного улучшения торговли на селе // Вопросы советской торговли. – 1938. – № 4-5. – С. 23.
- ⁴⁵ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Т 65. 1927-1939: Документы и материалы. В 5 тт. / Т. 5. 1937-1939. Кн. 1. 1937 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг. – Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – С. 394.
- ⁴⁶ Там само. – С. 452.
- ⁴⁷ *Хлевнюк О. В.* Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. – Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б.Н. Ельцина, 2010. – С. 323.
- ⁴⁸ *Рекурт В.* Деякі аспекти політичних переслідувань представників кооперативного руху у другій половині 1930-х рр. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – Вип. 36. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 244.
- ⁴⁹ *Эпштейн М.* Ликвидировать последствия вредительства // Советская торговля. – 1937. – № 6. – С. 8.
- ⁵⁰ *Пак В. П., Ленченко Ф. І.* Нариси з історії споживчої кооперації Київщини. – Київ: Ірідіум, 2002. – С. 146.
- ⁵¹ Кооператори. В облспоживсплці до розтрат звикли // Більшовик. – 1937. – № 9.
- ⁵² *Фридкин Л.* Ліквідувати наслідки шкідництва в торгівлі // Більшовик. – 1938. – № 15.
- ⁵³ *Прилико.* Посібники шахрая Лук'янченка // Більшовик Полтавщини. – 1937. – № 253.
- ⁵⁴ Процес антирадянського “право-троцькістського блоку” [ред. ст.-тя] // Колективна праця (Козятин). – 1938. – № 34.
- ⁵⁵ Процес антирадянського “право-троцькістського блоку”. Вирок [ред. ст.-тя] // За соціалістичне село (Гайсин). – 1938. – № 36.
- ⁵⁶ Там само.
- ⁵⁷ ДАВіО. – ФП-136. – Оп. 9. – Спр. 417. – Арк. 90.
- ⁵⁸ ДАЖО. – ФП-76. – Оп. 1. – Спр. 229. – Арк. 6.
- ⁵⁹ Там само. – Арк. 7.
- ⁶⁰ ДАВіО. – ФП-136. – Оп. 9. – Спр. 417. – Арк. 95-96.
- ⁶¹ *Рекурт В.* Деякі аспекти політичних переслідувань представників кооперативного руху у другій половині 1930-х рр. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – Вип. 36. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 244.
- ⁶² *Кистанов Я. А.* Потребительская кооперация СРСР: Исторический очерк. – Москва: Издательство Центросоюза, 1951. – С. 184.
- ⁶³ *Крылов С.* Покончить с расхищением кооперативной собственности // Вопросы советской торговли. – 1938. – № 10. – С. 20.
- ⁶⁴ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 31765. – Арк. 143.